

PACHAMAMA

STENER, KRYSTALLER,
SMYKKER, ETC.

GUDRUN ANDERSSON & KLAS NYBERG (red.)

Kommers

Historiska handelsformer i Norden
under 1700- och 1800-talen

Opuscula Historica
Upsaliensia 42

Mellom flittige og slette frentimmere

Gerhard Schønings syn på kvinners produksjon av varer for salg¹

MARIA HALLE

”Jeg fattede [...] det Forsæt, og troede det var min Plikt, at jeg ville lægge Mærke til alt hvad mig forekom, der var værdt at optegne”² skrev Gerhard Schøning i sitt verk *Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er gjort og beskreven*. Om han ikke la merke til alt som var verdt å skrive ned, la han merke til mye. Navneforklaringer, historie, landskap, trær, fugler, dyr, næringer og befolkning ble blant annet detaljert redegjort for i flere av prestegjeldene i Trøndelag, Møre- og Romsdal og på Østlandet. Dette verket på tre bind har blitt plassert i sjangeren topografisk litteratur.³ Hensikten bak topografisk litteratur var *patriotisk opplysning*. Forfatterne ønsket å kartlegge land og ressurser slik at

1 Teksten er basert på min masteroppgave som ble ferdig våren 2009. Se Maria Halle, ”Her er Qvindfolkene meget drivtvege.” Topografenes syn på markedsrettet arbeid og forbruk i Norge og Sverige 1750–1800”, upublisert masteroppgave, Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo (2009).

2 Gerhard Schøning, *Reise giennem en Del af Norge i de aar 1773, 1774, 1775 paa Hams Majestet Kongens bekostning er gjort og beskreven af Gerhard Schøning* 1–2 (Trondheim 1979), citat bd 1, s. IX. Gerhard Schøning (1722–1780) var en dansk-norsk embetsmann. Han ble professor i veltalenhet og historie i 1765 og var et aktivt medlem i Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Han fikk 500 riksdaler av kongen for å reise rundt i Norge for å samle historiske opplysninger, men da han først begynte reisen merket han at opplysningene knytet til disse temaene ”forekom på de fleeste steder lidt, paa andre slet intet; Jeg fattede derfor det Forsæt, og troede det var min Pligt, at jeg vilde lægge Mærke til alt hva mig forekom, der var værdt at optegne” (Schøning (1979) bd 1, s. IX).

3 Steinar Supphellen, ”Historisk-topografisk litteratur ca 1750–1800”, i *Heimen* 18, nr 19 (1979–81), s. 203.

jordbruket kunne forbedres, råvareutnyttelsen økes, nyttige industrier skulle settes i gang slik at statens inntekter økte. I ordet patriotisk lå det et ønske om å finne ut hva som var særegent norsk.⁴ Den *patriotiske opplysningen* må også ha omfattet beskrivelser av kvinners arbeid, siden Schönings tekst inneholder opplysninger om både forbruk og salg av varer laget av kvinner, samt hans syn på arbeidet og forbruket. Slike beskrivelser er sjeldne i annet kildemateriale fra perioden, og derfor kan den topografiske litteraturen bidra til en større kunnskap om datidens husholdsøkonomi.

Økt kjøp og salg av varer kan også hatt en betydning for den senere industrialiseringen. Jan de Vries mener at en industriøs revolusjon skjedde over hele den vestlige verden i perioden 1650–1800. Medlemmene i husholdene omprioriterte ressursene slik at både tilbud og etterspørsel av salgsvarer og tjenester økte samtidig. Når de industrialiserte produktene senere kom på markedet, var en etterspørsel etter salgsvarer allerede dannet i husholdet. Alle medlemmene i husholdet var viktig i en slik utvikling, inkludert kvinner.⁵

I denne artikkelen vil jeg konsentrere meg om hva Gerhard Schønning merket seg av etterspørsel og salg av varer produsert av kvinner, og hans syn på både arbeidet og forbruket. Noen få lokale studier har vist at kvinner kan ha bidratt aktivt med inntekter til husholdene i 1700-tallets Norge. Hedmark og Toten på Østlandet, Namdalen i Trøndelag, Rogaland i Sørvest-Norge og enkelte deler i Nord-vestlandet var fremtredene salgsdistrikter av tekstiler.⁶ Salg av matvarer er også dokumentert flere steder.⁷ Historiker Stein Tveite mener også det fantes en stor etterspørsel etter både importerte og hjemmeproduserte tekstiler.⁸

Siden jeg i denne artikkelen fokuserer på Schönings fremstilling av kvinner og hans syn på kvinners arbeid, innebærer dette bruk av kilden primært som levning og ikke beretning. Jeg kan ikke si noe om faktiske salg og kjøp

4 Begrepe er hentet fra Anne Eriksens "Det sanne, det gode og det skjønne. Noen trekk ved Gerhard Schönings historiesyn.", i [Norsk] *Historisk Tidsskrift* (2002), s. 299–301.

5 Jan de Vries, "The industrial revolution and the industrious revolution", i *Journal of Economic History* (1994), s. 255.

6 Anna Tranberg, "Tekstilproduksjon på Hedmarken i et økonomisk perspektiv", i Ragnhild Huthison (red.), *Lokale tråder – tråkking gjennom tekstil og lokalhistorie*. (Oslo 2006), s. 31.

7 Ståle Dyrvik, *Norsk historie 1625–1814. Vegar til sjølvstende* (Oslo 1999), s. 101.

8 Stein Tveite, "Den norske tekstilmarknaden på 1700-tallet", i *Nordiska historikermötet Helsingfors 1967* (Helsingfors 1968), s. 113–123.

av varer produsert av kvinner, siden det krever en sammenligning med andre kilder om lokal økonomi. Jeg kan derimot si noe hva han merket seg av forbruk og salg, samt om han verdsatte produksjonen og de kvinnelige produsentene.⁹

Varer og organisering

Gerhard Schøning redegjorde detaljert for hovednæringer i 39 av prestegjeldene han besøkte. I 20 av disse ble salgsvarer nevnt som kvinner tradisjonelt dominerte tilvirkningen av.¹⁰ Det dreier seg om smør, ost, vadmel og andre tekstilprodukter. Egg, melk, talg, fjærkre, storfe og småfe var også handelsvarer kvinner hadde mye av ansvaret for.

Kvinner nevnes ikke i alle omtalene av tilvirkning av tekstiler og mat for salg, og ikke bare kvinner verdsettes eksplisitt. Dette kan ha hatt med organiseringen av handelen å gjøre. Schøning ga inntrykk av at bøndene selv sto for råvarer, produksjon av varene, transport og salg. Bøndene sådde linet selv og røktet dyrene, og de fraktet varene til markeder eller byer.¹¹ Kjøpmenn er ikke nevnt i omtale av noen prestegjeld. I 12 av 20 prestegjeld oppga Schøning også hvor varene ble solgt, som enten var på "Bygdelave", lokale markeder, fjerne eller nære byer.¹²

I en slik organisering må alle medlemmene av husholdet ha vært nødvendig for at handelen skulle gjennomføres. Dette er et kjennetegn for husholdsøkonomien. Flere historikere har påpekt hvordan Norge var preget av en slik økonomi i tidlig nytid.¹³ Husholdet var en liten bedrift hvor både pro-

9 Knut Kjeldstadli, *Fortida er ikke hva den en gang var* (Oslo 2003), s. 174.

10 Tekstiler: Overhalla, Stjørdal, Snåsa, Grytten, Statsbygd, Surnadal og Sparbu. Salg av matvarer er nevnt i alle 20 prestegjeld, som da også omfatter Verdal, Skogn, Sunndal, Nesset, Byneset, Frosta, Beitstaden, Ørland, Kvernes, Oppdal, Ytterøy, Holtålen og Tingvoll. Schøning nevner stor mat- og tekstilproduksjon i en del to andre prestegjeld også. Om det er salg står ikke spesifisert, selv om produksjon er nevnt i flere tilfeller som "en Temmelig del". Dermed kan Schøning ha tatt det som selvsagt at det foregikk salg i disse prestegjeldene. I så fall dreier det seg om salg i 22 av 39 prestegjeld.

11 Overhalla, Beitstaden, Frosta, Snåsa, Byneset, Verdal og Oppdal. Schøning (1979) bd 1, s. 198, 253–255, bd 2: 81, 125–126, 141–146, 176, 262–263.

12 Nesset, Sunndal, Byneset, Ytterøy, Frosta, Statsbygd, Stjørdal, Verdal, Overhalla, Beitstaden, Skogn, Oppdal.

13 Se Sølvi Sogner, *Aschehougs Norgeshistorie. 6 Krig og fred* (Oslo 1996), s. 206.

duksjon og konsum skjedde innad i husholdet. Familien utgjorde kjernen i den produktive enheten, men tjenere, slektninger og andre losjerende kunne også være en del av arbeidskraften. Også datidens institusjoner som kirke og stat så på husholdet som en viktig økonomisk enhet i samfunnet.¹⁴ Schønings notater må sees i dette perspektivet. Han verdsatte ikke bare kvinnene i tekstil- og matproduksjonen, men hele husholdet. Når kvinnene kom til syne i enkelte prestegjeld viser det at Schønning så den indre organiseringen, og hvor viktige de enkelte aktørene var for at husholdet skulle tjene et overskudd.

Her er Qvind-Folkene meget drivtige

I majoriteten av de 20 prestegjeldene omtales produksjonen som stor, enten ved bruk av adjektiv, tallord, hvor mange som var involvert eller ved en sammenligning av andre prestegjeld.¹⁵ Schønning var enten positiv eller nøytral i omtale kvinnene, bøndene eller produksjonen. Ord som ”driftige”, ”arbeidssomme” og ”flittige” ble hyppig brukt. Om han var negativ, så var det fordi det ikke ble gjort i stort nok omfang.

Om Sparbu skrev Schønning for eksempel: ”Bonden har her næsten intet andet at søge sin Næring ved, end Jordebruget og bemeldte Haand-Gjeringer.” Med jordbruket, mente han åkerdyrkning og med håndgjeringer mente han ”Lerreder”, ”Vadmel” og ”Stoffer”, som ble nevnt i setningen før i teksten. For dette var ”Almuen [...] vindskibelig og arbeidssom”.¹⁶

I omtale av Stjørdal og Surnadal brukte Schønning ord som ”mange” og ”adskillige” både i produksjon og hvor mange kvinner som var involvert. Om Stjørdal skrev han: ”[her] fortienet Qvindekjønnen her at roses for sin Flid, i at spinde og væve. Her virkes aarlig nogle 1 000 Alne Lerreder. [...] Desuden Strie, Stof, Vadmel, hvoraf mange kunne aarlig sælge for meere end 20 Rdlr.” Dette må ha vært en betydelig sum, siden verdien av en ku var på den

14 Se for eksempel Amy Erickson, “The marital economy in comparative perspective”, i Maria Ågren & Amy Erickson (red), *The Marital Economy in Scandinavia and Britain 1400–1900* (Aldershot 2005), s. 4.

15 I 12 av disse prestegjeldene omtales produksjonen som stor: Holtålen, Surnadal, Nettet, Sunndal, Byneset, Frosta, Stjørdal, Sparbu, Snåsa, Overhalla, Beitstaden, Skogn. Schønning (1979) bd 1, s. 61, 97–98, 120, 114, 198, 253–256. Bd 2: 24–25, 125, 141–146, 176, 194.

16 Schønning (1979) bd 2, s. 85.

tiden cirka sju riksdaler.¹⁷ Samtidig nevnte han kvegsalg, tømmer salg til sager og kobbergruver, kullkjøring til jernverk, korn, salg av ved til Trondheim og fiskeri som andre næringer for prestegjeldet.¹⁸ I Surnadal var også salg av tekstilvarer en av flere viktige næringer, ifølge Schøning. Her ble det satset på salg av vilt, slaktekveg og hester, samt forskjellig type åkerdyrking. Av lin og hamp vevdes lerreter, ”saa adskillige Bønder deraf kunne sælge for 20 til 30 Rdlr aarlig, eller for meere”.¹⁹ I Snåsa var hovednæringen kornproduksjon, men de solgte også ”en Hob” slaktedy, vadmél, lerreter, stoffer, smør, ost, flesk, talg og kjøtt på markedene i Trondheim eller de byttet det mot fiskevarer. Schøning roser ”Almuen” som ”flittige og stræbsom” for den gode ”Huusholdning” og ”Jordebrug”.²⁰

Schønings fokus på velstanden salgsnæringene bringer, kan være en årsak til det fleksible synet han hadde på den tradisjonelle arbeidsdelingen mellom menn og kvinner i Overhalla. Der kunne et hushold i året selge lerreter for over 40 riksdaler som kona og en tjenestejente hadde spunnet og vevet, i tillegg til en rekke andre tekstiler, bemerket han. Tilvirkningen av tekstiler var så viktig at mannen passet fjøs og barn for at kvinnene skulle få tid til å spinne og veve vinterstid. Dette roser Schøning. Han fremstiller både menn og kvinner som ”drivtige” selv om arbeidsdelingen var ”mot den her i Landet, ellers overalt vedtagne Sædvane. Med Hestenes Rygt have Mandfolkene at bestille, men at rygtet andet Qvæg ansee de næsten for skammelig”.²¹ At menn gjorde såkalte kvinnesysler ble fremstilt som nærmest positivt i omtale av Overhalla.

Negative omtaler av innbyggerne kom derimot når hushold brukte eller spiste opp varene de kunne selge. Om Surnadal skrev Schøning for eksempel:

Indbyggerne [er] i Surendalen, for den største Deel, kun slette Husholdere, og ville leve alt for vel, saa at andog mange holde 20 til 30 Maelke-Køer, sælge de dog lidet eller intet av deres Avling, Ost, Smør [...], men fortære det altsammen selv.²²

17 Monica Aase, ”Premiering av bøndenes flid. Premiesøknader til Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab”, i *Heimen* 33, nr 2 (1996), s. 141–145.

18 Schøning (1979) bd 2, s. 24.

19 Schøning (1979) bd 1, s. 97–98.

20 Schøning (1979) bd 2, s. 125.

21 Schøning (1979) bd 2, s. 140–146.

22 Schøning (1979) bd 1, s. 97–98.

Flittige, arbeidsomme kvinner og menn som produserte et overskudd i penger ble oppmuntret hos Schøning, i motsetning til de som prioriterte forbruk av varene selv.

... eller slette, dovne og liderlige

Kjøp av matvarer og tekstiler omtales i 17 prestegjeld.²³ Men det er ikke kjøp av hjemmeproduserte varer som opptrar Schøning mest. Majoriteten av omtalene dreier seg om kjøp av utenlandske tekstiler. All etterspørselen etter matvarer og tekstiler var negativt omtalt, i noen tilfeller nøytralt. Ord som "slette", "dovne", "liderlige" og "maadelige" går igjen i omtalene. I Stjørdal, hvor han mente at kvinnene måtte "roses for sin Flid i at spinde og væve" tekstiler for salg, beklaget han seg over alle de importerte tekstilene og andre forbruksvarer de kjøpte.

Strie, Stof, Vadmel [...]sælge[s årlig] for meere en 20 Rdlr. Qvindfolkene i Bondestanden sye desuden meget den saa kaldte Hvide-Søm, hvormed de udpynte deres Særke, [...] Men saa pruisværdigt, som dette er, saa meget fortienner deres Hengivenhed at lastet til at stadse med fremmede varer. Bønder-Koner og Piger bruge her Silke-Tørklæder, Fløiels og Damaskes Huer, hvoraf de eie ei een, men fleere [...] Mandfolkene klæde sig i rødt og grønt Klæde, bruge røde Nathuer og Silke-Tørklæder. Man regner, at denne Stats koster Størdalen aarlig over 5000 Rdlr, som for det meeste gaee ud til Fremmede.²⁴

Også i Sparbu, hvor han var fornøyd med bønders innsats, beklaget han bruk av fremmede tøyler.

Hos Bønderne i Sparbo lægger man vel meget Fliid, paa at spinde, væve Lerreder, Vadmel, Stoffer, Flonel [...] men hva Almuen vinder eller sparer herved, forødes paa en anden Maade, ved dens Stats og Overdaadighed i fremmede Tøiers Brug. Heraf flyde mange Uleiligheder, baade for dem selv og andre. Guule, røde eller blaae Damaskes eller Atlaskes Trøier, uldene Damaskes Skiørte, Silke-Tørklæder, som kunne koste 2 Rdlr. Støkket, med meere, er i almindelig Brug blandt Bønder-Koner og Piger.²⁵

I tillegg til å produsere tekstiler for salg, solgte innbyggerne "en god Deel Korn", i følge Schøning.²⁶ Dette var de hovednæringene Schøning oppfattet

23 Verdal, Inderøy, Ørland, Sparbu, Aure, Kvernes, Leksvik, Klæbu, Selbu, Strinden, Stjørdal, Skogn, Snåsa, Stod, Overhalla, Fosnes, Frostaa.

24 Schøning (1979) bd 1, s. 24–25.

25 Schøning (1979) bd 2, s. 95.

26 I tillegg salg av "lidt" flesk og svin.

som viktigst i prestegjeldet, og i begge valgte de å prioritere produksjon for salg. Men overskuddet brukte de opp på utenlandske forbruksvarer.

Om vi sammenligner hva Schøning merket seg med Jan de Vries' teori om den industriøse revolusjon, ser vi flere likhetstrekk. De ulike husholdene var flittige og strevsomme, og prioriterte salg av varer for å få mulighet til å kjøpe forbruksvarer. Og det de var ikke få, hele "Almuen" var involvert i denne handelen. Disse tre trekkene er viktige kjennetegn i de Vries' teori. En innvending mot de Vries har imidlertid vært at nød og tvang førte til at innbyggerne prioriterte kjøp og salg på markedene.²⁷ Hva som drev innbyggerne til kjøp og salg er vanskelig for meg å vite. Men Schønings observasjoner om at de solgte så mye for å få tak i silketørkler og damaskskjørt, i tillegg til å bruke opp pengene på store brylluper som varte i 4 til 5 dager, tyder på at Schøning oppfattet at forbruket lokket sterkt, og ikke nød.²⁸ I syv andre prestegjeld kommer han også med lignende omtaler.²⁹ Bøndene brukte opp overskuddet på salg av matvarer og tekstiler på det Schøning kalte "Overflødheds-Varer".³⁰ Dette kan tyde på at et viktig kjennetegn ved det forbruksmønsteret som Jan de Vries kaller en industriøst samfunn var relativt utbredt, om Schønings observasjoner var riktige.³¹

Historiker Stein Tveite har hevdet at kvinner brukte mest finere tekstiler i Norge i tidlig nytid, og at disse tekstilene gjerne var av utenlandsk opprinnelse.³² Det er derfor interessant at Schøning også nevnte menn som forbrukere av importerte tekstiler for salg, om enn i mindre grad. I omtale av tre prestegjeld blir menn spesielt nevnt i forhold til kjøp av tekstiler og kvinner i omtale av fire prestegjeld. I majoriteten av tilfellene omtales "Bondestanden", "Almuen" og "Bønderne". Det kan dreie seg om begge kjønn eller at Schøning ikke var bevisst hvem som kjøpte og brukte utenlandske tekstiler. Men til tross for dette, kan det se ut til at Schøning oppfattet forbruk av luksustekstiler som størst blant kvinner, men at det var i ferd med å endres:

27 Jan de Vries, *The Industrious Revolution. Consumer behaviour and the Household Economy 1650 to the present* (New York 2008), s. 113–116.

28 Schøning (1979) bd 2, s. 85–95.

29 Verdal, Ørland, Kvernes, Skogn, Snåsa, Overhalla, Frosta.

30 Schøning (1979) bd 2, s. 141–142.

31 de Vries (2008), s. 113.

32 Ragnhild Hutchison, "Tekstilbruk i en norsk skogbygd på slutten av 1700-tallet", i Ragnhild Hutchinson (red.), *Lokale tråder – tråkking gjennom tekstil og lokalhistorie* (Oslo 2006).

Ynskelig var det, at vedkommende, i sær Presterne på Landet, vilde tilholde deres Bønder og Almuen, at blive ved det gamle, det tarvelige, i sær i Klædedragt, hvilken efterhaanden, ogsaa blandt den gemeene Mand begynder at forandres, til Overdaadigheds Udbreedelse, ogsaa i en Stand hvor den mindst burde have Sted.³³

Schønning mente dermed at kvinnen var den største forbrukeren, men at han merket seg mannens forbruk av luksustekstiler som økende, noe som var bekymringsverdig.

Hvorfor?

Hvorfor denne holdningen til kjøp og salg av varer? Den samme holdningen er å finne i Otto Thotts *Allerunderdanigste uforgribelige Tanker om Commerciens Telstad og Opkomst*, fra 1735. Han sto for kameralistiske ideer, som en i senere tid har blitt kalt merkantilistisk. Å forbruke var negativt, fordi målet med all økonomisk virksomhet var å opparbeide et overskudd i penger. Handel var den viktigste kilden til rikdom, siden omsetting av ferdigvarer førte til mest profitt. Å kjøpe ferdigvarer fra utlandet var da spesielt negativt. Det ble sett på som rent tap for staten og husholdet. Thott oppmuntret heller til å kjøpe eventuelle råvarer en mangler og produsere selv. På den måten holder man levekostnadene nede og muligheten for overskudd blir større.³⁴

Flittighetsbegrepet finner en også hos Thott. Et lands velstand lå ikke først og fremst i naturressursene, men i arbeidsmoral. ”Lyst, flid og sparsommelighet [...] ere de første og visse Trappe-Trin til Veldstand og Formue.”³⁵ Han ville øke produksjon av lerret, ullstoffer, klær, silke og fetevarer, så flittighetsbegrepet omfattet kvinner. Sparsommelighet og aktive kvinner var bra for økonomien. En kan nok også finne lignende tanker i andre økonomiske retninger, men Schönings holdninger til kvinnen passer godt inn i den merkantilistiske tankegang om landets velstand.

Dermed blir det også naturlig at en ikke finner skildringer som hos embetsmannen Wille i 1786: Man finner ”meget faa smukke Fruentimmer, da

33 Schønning (1979) bd 1, s. 91.

34 Dyrvik (1999), s. 167.

35 Otto Thott, ”Allerunderdanigste uforgribelige Tanker om Commerciens Telstad og Opkomst” (1735), trykk i Kristof Glamann & Erik Oxenbøll, *Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott* (København 1983), s. 18.

de fleste have [...] tykke Bryster, store Hænder og Fødder, og brede Hofter. Den kunst at behage, er dem for det meste ubekjendt, men derimod ere de desto herdede mod Kulde, strænge Arbeider og Strabatser”³⁶ Historiker Sølvi Sogner mener her at eliten verdsatte ”den kunst at behage” like høyt eller høyere enn kvinners arbeidsoppgaver. Som en skarp motsetning kommer Schönings notater om kvinnene i Holtålen prestegjeld: ”Innbyggerne her ere i Almindelighed store, stærke, haarde og arbeidsomme, arbeidsomme er især de af Qvinde-Kiønnet, og de spiser her gemeenlig godt, da de have nok af den saa kaldte Bu-Drot”³⁷ Det var det å være arbeidsom som er viktig.

Mellom ”flittige” og ”slette Fruentimmere”

Om en tar utgangspunkt i Jan de Vries’ kjennetegn ved et industriøst samfunn, som innbærer en prioritering av varer for salg og økt forbruk av markedsvarer, så ser vi at Schønning merket utstrakt kjøp og salg i på den norske landsbygda i Norge. I omtale av 20 av 39 prestegjeld ble salgsvarer tradisjonelt laget av kvinner nevnt, og kvinnene eller innbyggerne ble rost eksplisitt i forbindelse med tilvirkningen av varene. I omtale av kjøp av mat- og tekstilvarer nevnte Schønning i mindre grad kjøp av innenlandske varer, og fokuserte mer på kjøp av utenlandske tekstiler. Det er mulig å se en påvirkning av merkantilitistiske ideer i Schönings positivitet til salg av hjemmeproduserte produkter og negativitet til kjøp av utenlandske produkter. Arbeidsomme, flittige kvinner som klarte å tjene et overskudd i penger, var positivt for økonomien, mens kjøp av utenlandske varer var et rent tap både for husholdet og staten.

36 Hans Jacob Wille, *Beskrivelse over Sillejords Præstegjeld i Øvre Tellemarken i Norge*. (København 1786), s. 299, citerad ur Sølvi Sogner, *Far sjølv i stua og familien hans. Trekk fra norsk familiehistorie før og nå* (Oslo 1990).

37 Schønning (1979) bd I s. 61, Budrätt er avkastning av fedrift, særlig melkeprodukter.

*Entrén till varuhuset Le Bon Marché – en av förebilderna till Émile Zolas Damer-
nas paradis – i Paris som öppnade redan år 1852 och snabbt fick många efterföljare.
Ur Carl-Eric Nordberg, Ett hörn av skapelsen. Stockholm 1988, s. 353 v.*